

**Політичні та соціально-економічні передумови
української національно-визвольної війни
в середині XVII ст.**

У статті розглядаються політичні та соціально-економічні передумови відновлення української державності в кінці 1640-х рр. Наголошується на особливій ролі Запорізької Січі, козацького (звичаєвого) права. Відзначається унікальність військово-адміністративної організації українського козацтва.

Ключові слова: національно-визвольна війна, Річ Посполита, козацтво, гетьман.

В статье рассматриваются политические и социально-экономические предпосылки восстановления украинской государственности в конце 1640-х гг. Акцентируется особая роль Запорожской Сечи, козацкого (обычного) права. Подчеркивается уникальность военно-административной организации украинского казачества.

Ключевые слова: национально-освободительная война, Річ Посполита, казачество, гетман.

Political and socio-economical precondition of reunion of Ukrainian state in the late of 1640-s has been researched. has been stressed on the special role of Zaporiz'ka Sich and Cossack's (customary) law. The uniqueness of Ukrainian Cossack's military and administrative organization has been noted.

Key words: National-liberation war, Rzeczpospolita, Cossacks, hetman.

З 1991 р. Україна – незалежна держава, повноправний суб'єкт міжнародного права. Актуальність наукового дослідження полягає у врахуванні історичного досвіду відновлення та розбудови української державності в середині XVII ст., врахування передумов, які активували здатність нашого волелюбного народу до самоствердження. Події листопада 2013 р. – березня 2014 р. в Україні (організація Євромайдану в Києві на підтримку підписання асоційованого членства в Європейському співтоваристві, а потім протестні настрої після непідписання Угоди з ЄС) наводять на думку, що державотворчі процеси в різний час мають свою певну аналогію в минулому.

Проблема створення української козацької державності стала предметом вивчення багатьох науковців. Серед останніх робіт, присвячених національно-визвольній боротьбі українського народу проти Речі Посполитої, варто назвати дослідження вітчизняних науковців В. Брехуненка, В. Смоля та В. Степанкова, Ю. Фігурного, І. Стороженка [3; 21; 23; 25] та російських істориків О. Євлахова і Т. Таїрової-Яковлевої [9; 24]. Питання стосунків Б. Хмельницького з різними верствами населення розглянуті істориками К. Гуслистим, Л. Прицак, С. Горошком [6; 8; 19]. Проте сам комплекс чинників і передумов відновлення української державності в середині XVII ст. вивчений науковцями недостатньо, що й зумовило нами вибір теми розвідки.

Метою даної статті є аналіз передумов створення козацької державності в середині XVII ст. Завданнями роботи є розкриття чинників, що сприяли відновленню української державності в середині XVII ст.; визначення суті традиційної військово-адміністративної організації та державного устрою Запорізької Січі; дослідження протестних настроїв шляхти, духовенства, міщан, козацтва, селян; встановлення ролі українських гетьманів та "еліти" в організаційних заходах щодо певної автономії у внутрішніх та зовнішніх відносинах у межах Речі Посполитої.

Панування Польщі почалося від Люблінської унії 1569 р., коли було укладено угоду про нову унію, за якою Литва зливалась з Польщею у федеративну польсько-литовську державу – Річ Посполиту. За Люблінською унією Сейм Великого Князівства злився з Сеймом Речі Посполитої, а Король Польщі одночасно став Великим князем Литви [10, с. 641].

Внаслідок Люблінської унії більша частина України перейшла до Польщі – Галичина, Холмщина, Волинь, Поділля, Брацлавщина, Київщина, Підляшшя. Буковина з середини XIV ст. перебувала в складі Молдавії [10, с. 190]. Угорщина захопила Закарпаття, яке пізніше (у 1526 р.) поділили Австрія і Семигород [10, с. 717]. Під владою Москви опинилися верхів'я Псла, Ворскли і Дінця, а також все сточище Десни і Сейму до Остра і Гомеля [20, с. 128]. Як бачимо, основна частина України була сконсолідована у складі однієї держави – Речі Посполитої, що давало змогу національній інтеграції й усвідомлення себе як єдиного народу.

У межах цієї об'єднаної держави Литовське князівство зберігало свою автономію. Але українські землі Волинь, Брацлавщина і Кисвщина з частиною Лівобережжя та Підляшшя відійшли до

Польщі, яка раніше, ще у XIV ст., заgrabала Галичину, Західну Волинь і Західне Поділля. У складі Корони Польської українські землі поділялися на воєводства: Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське. На чолі воєводств стояли воєводи з широкою владою.

Збільшення панщини та інших феодалних повинностей супроводжувалося надмірним посиленням експлуатації селян. Покріпачений селянин був у цілковитій залежності від феодала, не мав жодних прав розпоряджатися самим собою. Влада феодала над кріпаком була необмеженою. Польська шляхта не вважала українських селян за людей, топтала їхню людську гідність. Таким чином, загарбання Польщею українських земель посилювало експлуатацію і покріпачення селян в Україні, надало кріпацтву в Україні тих особливо жорстоких й реакційних форм, які воно мало в Польщі.

Усе це дуже тяжко відбивалося на розвитку економіки України й української національної культури, а також загрожувало самому національному існуванню українського народу.

Значна кількість документів, які дають уявлення про ситуацію в соціально-економічній царині України напередодні визвольної війни 1648–1654 рр., не дійшла до нашого часу. А введені у науковий обіг, опубліковані в різних частинах і томах "Архива Юго-Западной России", зокрема в ч. VI, т. I, а також в актових книгах: XVI–XVII століть Центрального державного історичного архіву в Києві та Львові [15, с. 190–198].

У 1630-х рр. вибухає низка великих селянсько-козацьких повстань, в яких не лише вивірялася військова тактика, а й гартувалися досвідчені військові кадри. Найбільшим з цих повстань було повстання на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясиллом) 1630 р. на Переяславщині. Нове повстання на чолі з Іваном Сулимою вибухнуло у 1635 р. У 1537–1638 рр. підіймаються козаки і селяни під проводом Павлюка. У 1638 році прокотилися хвилі повстань на чолі з Кизимом, Карпом Скиданом, Яковом Острияницею. Польський уряд розгромив усі ці повстання. Він видав низку законів, які забороняли чи обмежували права і привілеї козаків. Та ніякими законами не можна було знищити прагнення українців до незалежності. На короткий час після придушення повстань 30-х рр. XVII ст. знекровлений народ України ніби притих. Польська шляхта торжествувала, називала цей період "золотим спокоєм" [12, с. 42]. Але вона не знала, що в цім спокої – у глибинах українського суспільства – гуртували потужні сили, які готувалися до нової боротьби за незалежну і вільну Українську державу.

Прообразом майбутньої української державності була Запорізька Січ, що поділялася на військово-адміністративні одиниці – курені, які очолювали курінні отамани.

Козацькі ради відбувалися на січовому майдані, але під час воєн та походів вони могли відбуватися у будь-якому місці. загальна Військова Рада відбувалася на Січі зазвичай двічі-тричі на рік (1 січня, 1 жовтня та на другий-третій день після Великодня). Прикладом загальної Військової Ради може бути рада, що відбулася у Січі 30 січня 1648 р. На ній Б. Хмельницький був обраний Гетьманом. Вона ж прийняла рішення почати повстання, яке вилилось у визвольну війну [9, с. 79–80].

Як уже було зазначено, вищим органом влади Запорізької Січі була січова Рада, яка обирала на рік уряд Січі – Військову Старшину. Місцеві органи влади – паланкова і курінна старшина теж обиралася. Збройними силами козацької республіки було Запорізьке Військо, ядро якого трималося у постійній бойовій готовності в куренях Січі [25, с. 107–108].

Козацька республіка виробила цілком завершений і послідовний республіканський устрій, що вигідно відрізняв її від інших державних утворень республіканського кшталу, відомих у європейському середньовіччі: лицарських орденів (зокрема, Тевтонського, що мав певний вплив на устрій Запорізької Січі), швейцарських кантонів, нідерландських штатів, північно-італійських республік, ганзійських міст, не кажучи вже про Річ Посполиту [13, с. 38–40].

Ця непересічна для середньовіччя особливість розвитку української державності, з одного боку, імпонує своїм послідовним і радикальним республіканізмом та потягом до демократичних настанов, а з іншого боку, ставила Україну в невідне становище, коли їй доводилося мати справи з великими імперіями, базованими на засадах авторитарного деспотизму – подібних до Османської імперії, Московської держави, на початку XVIII ст. перетвореної на Російську імперію, та й Речі Посполитої, аристократичний анархізм якої мав надто ілюзорний характер, а деспотизм самодержця підміняв ще страшнішим деспотизмом магнатської олігархії [13, с. 41–42].

Традиційна військово-адміністративна організація і порядок Запорізької Січі були відомі й зрозумілі народним масам. В умовах феодално-кріпосницького свавілля і магнатсько-шляхетської анархії Запорізька Січ була осередком свободи, до якої прагнули народні маси.

Варто зауважити, що козацтво збагатило суспільно-політичні традиції української державності ще одним елементом – організаційною структурою у формі полків, яку покладено в основу адміністративних структур, що виникли в роки визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.

Завоювання українських земель Польщею відбулося спершу по лінії колонізації, встановлення економічного панування польської шляхти. Згодом, із зміцненням становища польського панства, в Україні створювалася всеосяжна система поневолення, економічне, політичне, культурне закріпачення. Національно-політичне життя України вже не мало недержавних структур і змушене було шукати нові організаційні форми [8, с. 35–36].

Саме такою формою і стала козащина. Коли пасивні верстви українського народу почали підпадати під польський вплив, ініціатива в національному житті перейшла до низів. Спершу провідну роль почало відігравати міщанство, а пізніше селянські маси, які й стали засновниками козащини. Вільні поселенці, козаки, створювали на нових місцях і нову суспільну організацію – козацьку громаду.

У формуванні умов створення основ Української державності велике значення мали міста і містечка. Стаючи центрами сотень, полків, повітів, округів тощо, вони, як правило, виконували не лише адміністративні, а й економічні та оборонні функції. Крім того, саме через них нерідко проходили головні шляхи народних міграцій. Утворення міст і містечок у різних районах України мало свої особливості. Так, на Слобожанщині та Лівобережжі більшість з них вирости з колишніх сіл, хуторів чи слобід [19, с. 35–37].

Таким чином, козаки були проміжним станом між шляхтою і селянством. Як і шляхта, козаки були зобов'язані службою, були звільнені від кріпацтва та панщини. Козаків відокремлювала від селян воля, а від шляхти те, що вони не мали закріпаченого селянства. Вищі козацькі верстви прагнули здобути права рівні зі шляхтою, в тому числі володіти селянами. Про це свідчить поява залежних від козаків "підсусідків".

У XVI ст. козаки, об'єднавши свої сили, створили Запорізьку Січ, яка мала чітку організацію. Усе козацтво поділялося на полки по 500 чоловік у кожному, якими командували виборні полковники. Полки складалися з сотень, якими керували сотники. На чолі усього війська козацького стояв виборний гетьман. Безпосередньо Січчю відав Кошовий отаман. Вищою владою у Січі вважалася Військова рада, в якій формально брали участь усі козаки. Справи

вирішувала більшість, без формального голосування. Крім Січового козацтва, було і реєстрове. Реєстр у Речі Посполитій мав значення своєрідного соціального стану. Реєстрове військо розташовувалося на окремій території і мало самоврядування [21, с. 29].

Врешті-решт козацтво стає не лише основною силою у боротьбі проти турецько-татарської агресії, як того домагалася Польща, а й центром національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність і державну самостійність.

Гетьман Петро Сагайдачний (1614–1622 рр.) провів реформу козацтва, перетворивши його з тимчасових партизанських формувань на регулярне військо. Серед козаків було запроваджено порядок, ієрархію і дисципліну, їхнє число збільшилося до 40 тисяч. Із суто військової формації Сагайдачний трансформував козацтво у політичний чинник з державницькими цілями [16, с. 18].

Вже з початку XVII ст. козаки живуть під владою своєї старшини і повністю ігнорують польську владу. Король Польщі так представляв становище України в інструкції для сеймиків: "... ані магістратів по містах, ані старостів, ані гетьманів не слухають, самі собі права встановлюють, урядовців та інших старшин не визнають, в державі другу державу заводять" [20, с. 191]. Тож історія свідчить, що козаки фактично жили автономно в межах Речі Посполитої, мали можливість вільних зносин із сусідніми державами – Московщиною, Кримом, Туреччиною.

Природно, що козаки стали тією військовою силою, без участі якої не можна було вирішувати питання війни та миру в Східній Європі [11, с. 7]. І тому інший характер мають повстання XVII ст., бо в них беруть участь не селяни з вилами та сокирами, а козаки, ліпше військо Східної Європи.

Стрижень українського народу з часів XVI–XVII ст. становило козацтво – різновид європейського лицарства, яке відіграло помітну роль на середньовічному етапі розвитку європейської цивілізації, а Україна була країною козаків [1, с. 83]. Українців називали в Європі "козацькою нацією". Вільне козацьке землеволодіння в Україні мало специфічну збройну форму і було значною мірою спрямоване на товарне виробництво зерна для Європи. Розквіт гуртової торгівлі в Україні першої половини XVII ст. свідчить про розвиток ринкової економіки європейського типу, остаточне утвердження цих прогресивних тенденцій припадає на першу половину XVII ст.

У першій половині XVII ст. в Україні склалися соціально-економічні і політичні передумови створення національної державності. Підсумуємо їх.

По-перше: більша частина території України була зібрана в межах однієї держави – Речі Посполитої. Населення України, як селянство, так і міщани міст та містечок, зазнавало зростаючого гноблення з боку шляхти і магнатів Польщі, що консолідувало їхні зусилля в боротьбі проти спільного ворога. Єдності українського народу сприяла і православна релігія та ієрархія духовенства, яка протистояла в більшості своїй запровадженню унії та ідеологічно забезпечувала визвольний рух народу. Православ'я стало тим прапором, під яким об'єдналися різні верстви населення України в боротьбі проти Польщі.

По-друге: в процесі історичного розвитку український народ виділив зі свого середовища провідну лицарську верству – козаків, які, в свою чергу, утворили найбільш боєздатне в Східній Європі військо, в надрах якого, в свою чергу, виникли зародки державності – сотенно-полковий поділ та відповідна старшина, яка обиралася за демократичними принципами. Козацтво жило автономним життям, за своїми законами, які будувалися на звичаєвім праві та правових традиціях Давньоруської держави. Запоріжжя взагалі вело самостійну не тільки внутрішню, а й зовнішню політику, підтримуючи самостійні стосунки з іншими країнами. Серед козацької старшини з'явилися постаті таких провідників, як Петро Сагайдачний і Богдан Хмельницький, які не тільки усвідомлювали потребу створення власної держави, а й були здатні за своїми особистими якостями очолити боротьбу за таку державу. Система господарювання, яка склалася в козацькій середовищі, – вільне хліборобство була економічною основою складання загальнонаціонального ринку і розвитку України капіталістичним шляхом. Економічна основа існування Речі Посполитої – фільварочне господарство як інструмент феодалного гноблення – була глибоко ворожа населенню України.

По-третє: розгалужена інфраструктура міст і містечок являла собою не тільки систему взємопов'язаних центрів ремесла і торгівлі, а також адміністративного поділу майбутньої держави, була запорукою розвитку ремесла, промисловості і торгівлі в межах утворених капіталістичних відносин. Із 1620-х рр. Київ фактично відродився як релігійно-культурний центр України і мав всі історичні, економічні і політичні підстави стати столицею відродженої держави. Селянсько-козацькі повстання 30-х рр.

XVII ст. були придушені силами польського уряду, але вони мали велике значення в історії боротьби українського народу проти гніту шляхетської Польщі. Вони яскраво свідчили про наростання сил українських народних мас у боротьбі за визволення від іноземного поневолення. Низка перемог, одержаних селянами над польсько-шляхетським військом, надихала їх на подальшу боротьбу. Ці повстання були провісниками визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Цей досвід було використано великим сином українського народу Богданом Хмельницьким.

По-четверте: наявність можливих союзників України у визвольній війні проти ярма шляхетської Польщі – Криму, Туреччини, Московського царства, які були у ворожих стосунках із Польщею. Сприятливі міжнародні обставини. В Англії поширювалася буржуазна революція, яка мала антикатолицький характер. У Франції в цей же час розгорнулася внутрішня соціально-політична боротьба, відома під назвою фронди. У Німеччині закінчувалась Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. У таких міжнародних умовах Польща не могла розраховувати на підтримку з боку сусідніх держав для придушення повстання.

Таким чином, за станом на 1648 рік були закладені всі підвалини, на яких будувалося майбутнє України – ствердження її як держави.

Література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович. – К., 1991.
2. Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? / М. Брайчевський. – Торонто, 1972.
3. Брехуненко В. Українська держава доби Богдана Хмельницького / В. Брехуненко. – К. : ПП Брехуненко Н., 2009. – 64 с.
4. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы : в 3 т. – М., 1954.
Т. 1. – 1954.
5. Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке : моногр. / Л. Гвоздик-Прицак. – К. : Обереги, 1999. – 216 с.
6. Горошко С. І. Богдан Хмельницький. Дискусійні питання. Проблемні судження : моногр. / С. Горошко. – Жашків : Вид. С. І. Горошко, 2008. – 216 с.
7. Губський Б. Богдан Хмельницький: від державної ідеї до Української козацької держави / Б. Губський // Хроніка 2000. – 2000. – № 45–46. – С. 33–46.

8. Гуслистий К. Розвиток феодально-кріпосницьких відносин і боротьба народних мас проти соціального і національного гніту в XV–XVI ст. / К. Гуслистий. – Історія Української РСР. – К., 1955.
9. Евлахов А. А. Хмельницький і Мазепа: мифы и факты воссоединения / А. А. Евлахов // Власть. – 2006. – № 10. – С. 78–87.
10. Енциклопедія українознавства : в 2 т. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949.
11. Залізняк Л. Україна і Росія. Різні історичні долі / Л. Залізняк // Старожитності. – 1991. – Число 10.
12. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів, 1991.
13. Коваленко С. Геополітична доктрина Гетьмана Богдана Хмельницького / С. Коваленко // Персонал. – 2007. – № 7. – С. 38–43.
14. Наливайко Д. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках) / Д. Наливайко. – К., 1992.
15. Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 : зб. за документами актових кн. / упоряд. та передм.: Л. А. Сухих, В. В. Страшко ; Держ. ком. арх. України, Центр. держ. іст. арх. України, м. Київ. – К. : Держ. ком. арх. України, 2008. – 1010 с.
16. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Богдан Хмельницький / І. Огієнко (Митрополит Іларіон) ; упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2004. – 448 с.
17. Оглоблин О. Думки про Хмельниччину / О. Оглоблин. – Нью-Йорк, 1957.
18. Освободительная война 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией. – К., 1954.
19. Прицак Л. Богдан Хмельницький і селянство / Л. Прицак // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 34–47.
20. Холмський І. Історія України. – Мюнхен, 1948.
21. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім "КМ акад.", 2009. – 447 с.
22. Становлення української державності в XVII ст.: Богдан Хмельницький та його спадкоємці / М. І. Бушин, В. І. Коваль, М. Г. Дмитренко та ін. ; ред. М. І. Бушин. – К. : Вища шк., 1998. – 271 с.
23. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. : у 2 кн. / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ : Андрій, 2007.
Кн. 2. Генезис, еволюція та реформування. – 2007. – 418 с.
24. Таирова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве / Т. Г. Таирова-Яковлева. – М. : Центрполиграф, 2011. – 470 с.

25. Фігурний Ю. Державотворча діяльність Богдана Хмельницького в українознавчому вимірі (до 350-річчя від дня смерті) / Ю. Фігурний // Українознавство. – 2007. – № 3. – С. 106–114.

26. Чубатий М. Огляд історії українського права / М. Чубатий. – Мюнхен, 1947.

27. Чуприна В. Хмельниччина 1648–1657 рр. Визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького / В. Чуприна, З. Чуприна. – Львів : Світ, 2003. – 176 с.

28. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. Яворницький – К., 1990–1991.

Т. 2–3. – 1990–1991.